

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanítómestereink

Katona Imre:

Katonanóták

A katonadal

Népi líránk ideiglenes és kényszerű foglalkozáshoz kötött nagy csoportja; besorozott, tényleges és leszerelt katonák életéről, érzelmeiről szóló dal. Átmenetileg, különösen háború idején, a társadalom szélesebb körében is ismert lehetett. A vitézi ének leszármazottja, a történeti ének eszmei-műfaji rokona. Az állandó hadsereg (1715–1945) hadi tárgyú lírai dalai tartoznak ide, melyeket az idegen érdekek szolgálatába kényszerített közlegények énekeltek. A negyvennyolcas dalokat és a tizenkilences katonadalokat eszmei tudatosságuk, bizakodó hangvételük választja külön. „A történetirónak ... katonai- és hazafiúi dalainkat kell tekintenie, ha a népnek valamely korról szóló ítéletét akarja megismerni” (Kálmány Lajos). Állandóbb, lassabban változó rétegük korabeli bctyárdalok, bordalok, pásztordalok, szerelmi dalok és egyéb dalok átalakítása: egy részük a folytonos körforgás révén vissza is kerülhet a civil életbe (summásdal). Gyorsabban változó rétegük vegyes eredetű és összetételű: altisztek, tisztiek, hadirokkantak, félnépi, gyakran „kincstári”: a tömeg elfogultságnak is hangot adó szerzeményei. Erdemi gyűjtésük az 1840-es évektől számított mintegy száz esztendőn át folyt. Az erőszakos katonafogásra (Már minálunk verbuválnak kötéllel...), a hosszú szolgálati időre (Tizenkét évre be vagyok sorozva...) és a nehéz katonaeletre (Nincs szabadabb a madárnál, Nincs árvaabb a katonánál... Nincs, aki annyit szenvedjen!...) panaszkodó legrégebb, valamint a felszabadulás utáni új katonadalokat sem ismerjük eléggé.

A katonadalok zöme a katonaelet menete szerint csoportosítható, de számos másodlagos műfaji csoport is kíséri. A katonasíró elsősorban az édesanyák műfaja, a besorozott és bevonuló fiaikat búcsúztatták síratóénekekkel. A régi verhungost a Ferenc József-i időkben a sorozónóta váltotta fel. A tavaszi sorozástól az őszi bevonulásig hangzottak fel a búcsúzkodó jellegű újoncnóták. A kaszárnyai életéről és a katonai kiképzésről számos, műfajilag eléggé eltérő alkotás szól. Így a részben hetyke, részben bánatos hangulatú, az átlagnál hosszabb sorokból építkező és a lépéstartást elősegítő menetdal, továbbá az élelmezésre, a bánásmódra panaszkodó lírai kaszárnyanóta, valamint a bánatos vagy vidám szerelmi katonadalok. Ide sorolhatók ma félnépi verses levelek és az arckép kíséretében szülőknek hazaküldött verses arcképköszöntők. Mindezekben és az édesanyáról, az otthonról szóló dalokban is a honvágy dominál. A katonaelet vidámabb oldalát is megmutatják az egyes fegyvernemek vetélkedő, kérkedő jellegű dalai (bakanóta, huszárnóta, tüzérnóta), s főként a népköltészeti, iskolás-irodalmi és egyházi műfajokból átalakított sokféle tréfás-drasztiikus paródia és travesztia (búcsúztató, köszöntő, sírató-egyszerű, Szózat-eskü, hiszekegy, imádság, miatyánk, tizparancsolat, zoltár stb.), melyek egy része a lányok számára van adva (szerelmi fogadalom stb.). Természetesen kedveltek voltak a korabeli divatos népdalok és magyar nóták is; mindezek fő közvetítője a katonaság volt. E különféle szövegeket előszeretettel örökítették meg a vegyes összetételű, kéziratos katonakönyvekben. A civil életbe való visszatérés örömteli, hetyke hangú alkotásai a szabadságos katonadalok. Külön műfaji csoport a háborús katonadal, ezen belül a csatadal, melyek panaszos vagy átkozódó hangon szólnak a harcokról, sebesülésről, halálról és a temetésről. A hivatalos-félhivatalos jellegű indulók hangvétele épp ellenkező: a civil élet-

¹ Katona Imre (1921–2001), a budapesti tudományegyetem etnográfus-tanára a Magyar Néprajzi Lexikon számára (Akadémiai Kiadó, Bp., II. kötet 1979., III. kötet 1980.) összefoglalta a katonaelet folklórájának jellemző vonásait. Onnan idézzük most öt szócikkét. (*A Szerk.*)

ben is találkozunk velük. Kevésbé ismertek a hadifogolyénekek; a ponyvai, kéregetés közben árusított hadirokkantversek és a politikai színezetű békedalok. Félig epikus jellegűek a műtétről szóló ún. kórházi balladák: a tiszt és a közlegény vagy szeretője szájába adott, Petőfi hasonló című verséről elnevezett *alku*-típusú dalok, továbbá a különféle büntetésekről (vesszőfűtés, ún. egyes: magánzárka stb.) szóló panaszdalok.

A katonadalok alapján költői hiteltől jellemzését adhatjuk a múltbeli katonaeletnek. A katonadalok fő jellemzője a fájdalmas panasz a kényszerű és nehéz életre (gyászba borult felettem az ég is, Mert katona lettem, rőzsám, én is; Katonának szép a neve, De keserves az élete; Mihelyt katonává lettem, Az örömről lettem; Szolgáлом a császárt Nagy kénytelenségől... stb.), az átok a vonatra, gőzhajóra, esetleg az egész katonaeletre, sőt szülő édesanyjukra is (Katonaság nem uraság, Verje meg a szentháromság: Megátkozom akkor az egész világot, Csak érjem meg egyszer, hogy megszabadulok...), továbbá a gyenge koszt, a kemény kiképzés költői ábrázolása (Katonának nem jó lenni, Mert keveset adnak enni; Édesanyám rőzsafája, Én voltam a legszebb ága, Ferenc Jóska leszakasztott, Kaszárnyában elhervasztott...); mindezek fokozódnak a háborús jellegű alkotásokban. A mundérba kényszerített tömegek azonban önmaguktól sohasem jutottak el a tudatos, szervezett ellenállásig, legfeljebb kiénekeltek, kigúnyolták feljebbvalóikat, és olykor kifejezték békevágyukat is.

Katonakeserves

A katonakesergő a *keserves* válfaja, a katonának besorozott legény szomorú hangulatú egyéni panaszdala. E régies énektípus a magyar nyelvterület keleti peremén maradt fenn legtovább. Költői eszközei lényegében megegyeznek a keserveskével:

<i>Bánat, bánat, csokros bánat,</i>	<i>Ha még egyrét hajtott volna,</i>
<i>Szívemre mért raktál várat?</i>	<i>Szívem kettéhasadt volna.</i>
<i>Bánat reám nlyan szállott,</i>	<i>Kedven csak születik s meghal.</i>
<i>Az ég alatt kettéhajlott,</i>	<i>Minden jó reményiség megszal...</i>

Tartalmi-formai szempontból és főként szereplét tekintve néhány elkülönítő jegye van: így – főként rögtönzött darabjai – lényegében önsiratóknak tekinthetők, melyekben a legény saját várható sorsa felett bánkodik:

<i>Mi haszna szép virágzásom,</i>	<i>Iffúságom legkedvesebb,</i>
<i>Ha mindjárt lesz hervadásom?</i>	<i>S ha u sorsom jut eszembe,</i>
<i>Mostan vagyok legékesebb,</i>	<i>Csak búsulok keserveembe...</i>

Szívesen alkalmazzák a túlzást (Az egész föld kerekéségén Nincs nálam szomorúbb legény...), a katonakeservesben a panasz tárgya sokkal konkrétabb, mint a keservesben: a katonaelet keménysége, a távollét és főként a haj levágása foglalkoztatja az énekeseket:

Ha meggondolom magamat,
Hogy majd elvágják hajamat,
Hullanak záporkönnyeim,
Keservek esztendeim...

Katonasirató

A siratóének válfaja, női hozzátartozó lelki fájdalmának rögtönzött, dalbeli megfogalmazása a katonának ment férfi (ideiglenes) elvesztéséről. E nemzetközi énektípusra nálunk is korán (1872) felfigyelték: „sorozáskor a fiaiktól elváló anyák, fájdalmuk első rohama után... a földre guggolva *sírva daloltak*: szóval, szó nélkül” (Aigner János), később (12906) pedig a halottsiratókkal való azonosságukat is észrevették: „magam is láttam azt az öregasszonyt, (aki) ... ül a kövön s csendesen sírdogálja a *halotti búcsúztatót*, míg benn a fiát vizitálják” (Seprődi János). A nehezen gyűjthető szövegek és dallamok rögzítése azonban csak legújabbban történt meg.

A katonasiratót főként édesanyák és feleségek énekelik, ideje a sorozás, bevonulás, a halálhír érkezése, de egyéb alkalmak is. A kezdő sorok általában bejelentik a szomorú hírt (Jaj nekem, szép virágom, kedves édes fiam! Hogy kellett ezt énekelem megérnyi, hogy én téged katonának kísérjelek?; Jaj, de szomorú levelet hozott a posta! Jaj, hol vesztél oda a messzi távolba?; Jaj, lelkem, lelkem, jó társom, negyvennégybe elesett...), a távolha szakadt katona nehéz életével (...a katonaság mindig szomorú volt, mer nagyon szigorú volt...), illetve a hősi halott elestével, sírjával (Csak a madarak repdesnek feletted, Csak a puskagolyók járnak feletted!; Jaj, idegenbe ett meg ez a fekete föld!...) foglalkoznak, és éneke

szövik saját szomorú sorsukat is (Jaj, ugyan hogy rabolnak el tőlem?; Jaj, miránk igen szomorún sütött a nap!... Nem kopogtatol már, többet...; Jaj, ... még a mai napig is várlak...), esetleg átkot is mondanak (Jaj, átkozott háború s átkozott ágyúgolyó, aki egy pillanat alatt elvette az életedet!...).

Hadifogolyének

A háborús katonadal egyik csoportja, a hadműveletek során fogságba került katonák táborbeli életéről szóló dal. Az I. világháború idején gyűjtöttek néhányat, melyek a korabeli katonadalok (Korán reggel feltekintek a polcra: Szépen szól az egyes honvédbanda...), szomorú hangulatú népdalok (A merre én járok, még a fák is sírnak...) és népies műdalok (Gondolatban messze-messze járok...) átalakításai. Kevesebb közül van viszont a rabénekekhez és a börtöndalokhoz (Minden jó családból kell fogolynak lenni!...), bár panaszod hangvételük és tematikájuk eléggé hasonló. A tábori életéről szóló dalok elsősorban a kötött napirendet és a gyenge kosztot említik (Korán reggel jön az orosz naposa: Keljetek fel, hadifoglyok, csájára!; Itt van a dél, itt van a dél, hiába! Nem ízlik a komisz répa hajába...); még a búcsúdalog is visszatérnek rá (Szibériai fogságomból utazom, A kásától, káposztától búcsúzom...). A közös sors (A java legények mind foglyok, szegények...), távollét (Elfűjták a takarodó régen, Árvaságom oly igazán érzem...) és némi humor (Szija el az orosz cár a mahorkát!...), valamint a szabadulás éltető reménye (Hazatérünk szép hazánkba: Lesz még szülöm, felségem, göndör hajú szép babám) jellemzi az érzelmi fogantatású hadifogolyénekeket.

A búcsúdalog mintegy összegzik a különféle megpróbáltatásokat (Isten veled, Szibéria! Búcsút mondunk teneked! Itt hagyjuk az emberlő ötven fokos hideget...). Némely mozgalmi dal is a hadifoglyok körében keletkezett, így például a Kacsóh Pongrác egyik népies dallamára alkalmazott „Tedd kezembe, kérges kezű Iváris a kezedet!...” kezdetű ének; más orosz eredetű dalok közvetítésében is tevékeny részt vállaltak.

Hadirokkantvers

A népi vers válfaja, sebesülés következtében munkaképtelenné vált férfiak sorsáról szóló, saját szerzésű költemény. A hadirokkantversek a XIX. század 60-as éveitől jelentek meg ponyván az ország nagyobb nyomdáiiban (Budapest, Debrecen, Gyoma, Órosháza, Veszprém stb.). E csaknem százéves termésből azonban keveset őriztek meg a közkönyvtárak. Az ún. szemérmes koldulás egyik módja volt e röplapok személyes árusítása, olykor előszóbeli előadás (szavalt, ének) kíséretében: maguk a hadirokkantak vándoroltak kisebb-nagyobb körzetben, már a külsejüket is elárulta kilédiket (katonasapka, kitüntetés viselése stb.). A legtöbb verselő kilépett a névtelenségből (pl. Bárány Pál rokkant, Fehér József sebesült katona, Máté Sándor nyomorgó munkanélküli), sőt a szerzői öntudat kezdeti jeleivel (pl. vándorköltő, versíró stb. kitételek) is találkozunk. Az egyes művek (Pl. Alföldi versek, Magyarország népéhez, Rokkant panaszai stb.), valamint a versek címei (Fogsági élményeim, Sötét éjszakában, A hajnal már hasad, Szerelem és fájdalom stb.) általában hatáskeltőek.

Fő téma a hazaszeretet, a háborús viszontagságok, sebesülés, otthon és család, szerelem, különféle panaszok és időszéri kérdések. A sebesülésről nem tudunk meg részleteket (Lángtengerben jártam, Ott veszett a szárnyam...), gyakori a panasz (Amióta rokkant lettem, Csak fél ember lett belőlem...), hiányzik viszont a társadalmi általánosítás (Milliók meghaltak, Meg elnyomórodtak, Mi haszon belőle?...). A XIX. századi alkotásokban a kuruc (A nagymajtényi síkon letört a zászló...) és az 1848-as (Mi piroslik ott a síkon távolban?: Hozd el nagy március második idusát!), az újabb versekben a nacionalista szellem kap hangot. Őszintébb mondanivaló a társadalmi panasz (Koldusaristiznya, vándorbot; Nem kívánok földet, házat, De hogy állók, az gyalázat!) és a szemérmes kérés (Ki mit ad, jó szívvel adja!). E panaszdalok többségéből is hiányzik a társadalmi általánosítás (Gyászos egy világ ez, boldogságot rablól). Panaszosak a családi vonatkozású versek is, a szerző kilétére vonatkozólag azonban ezekből sem sokat tudunk meg (Anyám, ha lát, bú tölti el lelkét; Szegény ember volt az apám, Szegénynek születtem én).

Tartalmi-formai szempontból a különféle társadalmi satírák a legsikerteltebbek (Behozták a luxusat nálnak, Örömlünkbe majd bukfenecet hányunk). Dallam híján a hadirokkantversek prozódíaja gyenge, a rímek sántítanak. A XIX. századi költeményeken a népies műdalok, az újabbakon a városi sláger és kuplék hatása érződik.

A honismeret-tanítás utolsó állomása a középiskolában: az érettségi

Szülőföldem megismerését mindig nagyon fontosnak tartottam. Tanárként lelkesen mesélek kilencedikes és tizedikes tanítványaimnak Szeged irodalmi és történelmi emlékhelyeiről, és kérem őket, hogy idézzék föl emlékezetükben az adott helyszínt. Irodalmi és történelmi emlékeket fölkereső órákra viszem őket, sétáinkat gyakran összekötjük egy-egy új kiállítás megtekintésével. Külön öröm számunkra, ha egy-egy Szegeddel kapcsolatos könyv bemutatóján vagy a levéltári napok egyikén vehetünk részt. Az érdeklődőbb diákjaim a Csongrád Megyei Honismereti Egyesülettel egy-egy gyűjteményt, kiállítást, tájházat nézhetnek meg. A tizenegyedik évfolyamos diákjaimmal helyi irodalmi műveket vagy történelmi forrásokat olvasunk, csetleg versenyre készülünk.

Igazán friss szakmai élményeimet, azaz a honismeret megjelenését az érettségien, az ideai tanévben munkahelyemen, a szegedi Móra Ferenc Szakközépiskola, Szakiskola és Kollégiumban szereztem. Így most nem a középiskola négy éve alatt folyó honismereti nevelésről írok, hanem arról, hogy egy-egy osztálynyi tanuló számára a középiskolai helytörténet-tanításban az érettségi az utolsó állomás. A tanulók számára ez már nem az ismeretszerzés ideje, hanem az elsajátított tudásnak a bemutatása. A tanév végén négy osztályt érettségiztettem, kettőben (egy szakközépiskolai és egy levelező) osztályfőnök is voltam. A szakközépiskolai osztályomban magyar nyelvet és irodalmat, a levelező osztályomban történelmet, a másik kettőben szintén történelmet tanítottam.

Én már a korábbi érettségi rendszer idején is becsépeszttem szegedi témájú tételt az „egyéb” kategóriában a tételesoromba magyar nyelv és irodalomból. Az új típusú középszintű érettségi kéri is a regionális kultúra ismeretét. Diákjaimnak vagy Szeged irodalmi emlékhelyeiről kellett beszélniük vagy Móra Ferenc (az iskola névadója) írói pályáját kellett bemutatniuk néhány irodalmi alkotása értelmezésével. Az irodalmi emlékhelyek között a gyerekek bemutatták, hol született Dugonics András, hol a szobra, mit jelent a „Möglépött mint Dugonics” szolás. Mikszáth az 1879-es árvíz idején Szegeden tartózkodott, s felhívta egész Európa figyelmét a városra írásaival, s ekkor figyelt fel a magyarországi olvasókörzönség is az íróra. Babits itt tanított, József Attila és Radnóti Miklós itt járt egyetemre. Diákjaim tudják, hol állt Szeged nagy költőjének, Juhász Gyulának a szülőháza, és hol van későbbi lakása. Megdöbbenve hallgatják, hogy Juhász Gyula a mi iskolánk épületében halt meg, amely akkoriban ideggyógyintézet volt.

Történelemből az új típusú középszintű érettségi lehetővé teszi, hogy az egyéb témakörben helytörténeti tételeket kapjanak a diákok. Természetesen nagyon sokféle témáról szólhatnak az érettségizők. Az én tanítványaim Szeged történelmi emlékhelyeit és Szeged egyik jelentős alakját, Korda Jánost és tevékenységét mutatták be. (Az iskolánk egyik kijárata a Korda utcára nyílik; így próbáltam fölhívni a figyelmüket arra, hogy a város utcáin figyelmesen és érdeklődve járjanak, mert az utcanevek nagyon sokat elárulnak az adott település történelméről.) Szeged történelmi emlékhelyeit időrendben (gondolatban a városban összevissza barangolva) mutatták be. Szeged legrégebbi építménye, a Dömötör-torony a 11. sz. körül épült. Az alsóvárosi templom ferencesei a török korban is őrizték a magyar nyelvet és segítettek a rászorulókon. A legtöbb diák értetlenül néz rám, amikor arról mesélek nekik, hogy Szegeden valamikor vár állt, de már lebontották, és épületeket emeltek a helyén. Kutattuk Kossuth lelkesítő beszédeinek a színhelyeit, és azokat a palotákat, amelyek a Szeged arculatát megváltoztató 1879-es árvíz után épültek, valamint a város 20. századi emlékhelyeit.

Meggyőződésem, és ezt a visszajelzést kaptam a hálás diákjaimtól is, hogy történelmet csak a (szülő-)városuk, falujuk, közvetlen környezetük történetének megismerésével tudnak tanulni. Így válik diákközéletivé, számukra érthetővé a történelemtudomány.

A érettségi elnökeim külön kiemelték, hogy mennyire hasznos, ha a diákok tananyagként (a helyi tantervbe beépítve) tanulhatják meg városunk történetét. Nagy öröm volt számomra, hogy mindkét tárgyból Szegeddel kapcsolatos tételeket hallhatott a vizsgabizottság.

Gergelyné Bodó Mária